

СТАТТІ

Андреас КАПЕЛЕР

Самоучка, жінка, кацапка: Олександра Єфименко та Київська історична школа

Многоуважаемый

Владимир Бонифатьевич.

Дмитрий Иванович передал мне Ваше письмо. Поверьте, что во всем этом деле мое авторское самолюбие замешано минимальнейшим образом; если б я не умела при случае сложить его в карман, я совсем не взялась бы за такую работу.

Не буду много говорить по существу дела; ни обменом писем выяснять здесь что-нибудь. Относительно же предложенного компромисса могу сказать, что я согласна на все. Конечно, я сохраняю за собой право — воспользуюсь я им или нет — восстановить работу в ее первоначальном виде в каком-нибудь, более или менее отдаленном будущем (1).

Я сейчас же сажусь писать последнюю главу и скоро с ней справлюсь, но при одном условии: чтобы Киевская Старина выслала мне если не все 500 руб., то хоть 300 руб. с тем, чтобы дослать остальные по получении от меня последней главы. Это необходимо сделать, так как я совсем закрутилась со своими денежными делами; долгое время я ничего не могла заработать, а обстоятельства требуют усиленных расходов. Пожалуйста, обратите внимание на это обстоятельство, многоуважаемый Владимир Бонифатьевич, и попросите не задержать [с] высылкой денег, буде это возможно.

На тот случай, если Вас затруднило отыскание такого человека, который взял бы на себя написать первые главы, я могла бы предложить еще следующий выход. Я бы приехала в Киев и Вы бы, лично или коллегиально, дали мне самые подробные инструкции, программы или иные указания того, как должны быть, по Вашему мнению, написаны эти главы. Обладая быстротой и легкостью изложения — тем, что

называют литературной сноровкой, я бы, без затруднения, изложила все, что требуется: но за эту работу я не взяла бы на себя авторскую ответственность, так как отношение мое к ней было бы механическим. С глубоким уважением

А. Ефименко.

Харьков, Ветеринарная, 32.

2 апреля 1900¹.

Із цієї відповіді на лист Володимира Антоновича (1835–1908), текст якого не зберігся, видно, як образилася історик Олександра Єфименко (1848–1918) на провідного українського історика того часу. Приводом до написання листа стало оголошення конкурсу в часописі «Киевская старина», де було вказано суму винагороди за написання історії України.

Що ж було причиною такої емоційної реакції Олександри Єфименко? Чому вона сперечалася з Антоновичем і часописом «Киевская старина», найважливішим рупором українського національного руху в Росії? Які висновки з цієї суперечки можна зробити про стан української історіографії, яка наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття переживала трансформацію? Яку роль у цьому процесі могла відігравати жінка, якій, як і всім жінкам її покоління, було закрито доступ до вищої освіти? Чи було (ще) можливо, щоб науковицю російського походження визнали представницею української історіографії?

У цьому дослідженні автор спробував дати відповіді на ці питання, взявши за приклад суперечку між Олександрою Єфименко та Київською школою, провідною на той час в українській історіографії. Автор намагався висвітлити основні проблеми, що виникають під час написання історичних праць, а також розглянув особливості українського історичного наративу. Ця праця — по-перше, дослідження з історії української історіографії й одночасно українського національного руху в Росії, по-друге, дослідження гендерної історії та переплетеної українсько-російської історії.

Суперечка з часописом «Киевская старина»

У січні 1896 року «Киевская старина» надрукувала вже згадане оголошення про конкурс. До того часу не існувало повного викладу «курса истории Южной Руси, который удовлетворил бы потребностям и интересам науки и жизни». Український меценат Євген Чикаленко, який

1 *Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського [ІР НБУ]. Ф. III. Од. зб. 46985. Арк. 1–2. Дякую Григорію Старикову (Харків), який виявив листування Олександри Єфименко в київських архівах та передав його мені.*

установив розмір нагороди, вказав у спогадах, що книжку мало бути призначено для «середнього читача, приблизно з освітою народного учителя»².

І справді, відколи вийшла друком «Історія Малоросії» Миколи Маркевича (1842–1843), у Росії більше не видавався повний виклад історії України. Через суворий контроль царської цензури, що забороняла видавати друковані твори українською мовою і вживати слово «Україна», із 1863 року розвиток української історіографії був істотно загальмований. Київська історична школа у другій половині XIX століття здійснила прорив на шляху до розвитку сучасної історичної науки, але все-таки спершу зосередилася на виданні джерел і на впорядкуванні регіональних досліджень. Та все ж дивно, що виникла потреба оголошувати конкурс, аби заохотити представників Київської школи, які гуртувалися навколо «Киевской старины», до написання повного викладу історії України, що відповідав би критеріям наукового твору і в той же час був би розрахований на широке коло читачів. Природнішим видавалося б, якби Антонович або якийсь інший історик узявся за це завдання, або його доручили б якомусь молодшому науковцеві, хай навіть Михайлові Грушевському. Конкурс не мав успіху, зголосилася тільки одна особа, а саме Олександра Єфименко.

Ув оголошенні було вказано термін надсилання — два роки, а за обсягом «Курс історії Малоросії» мав бути приблизно 25 друкованих аркушів (400 сторінок). Нагорода складала 1000 рублів. Право першого видання мало належати «Киевской старине». У лютневому номері було надруковано орієнтовний зміст на сім сторінок, його уклав Антонович. Було наголошено на тому, що з восьми розділів перші три, що охоплюють історію Київської Русі до нападу монголів, слід викласти стисло. Окрім цього, було зазначено, що ці «Очерки истории Малороссии» повинні базуватися на опрацюванні фахової літератури, а не на самостійному вивченні джерел³.

Олександрі Єфименко було доручено написати історію. А що Єфименки через хворобу Петра, Олександриного чоловіка, та двох із п'яти дітей жили в постійній матеріальній скруті, редакція «Киевской старины» на прохання авторки майбутньої праці виділила їй 500 рублів із нагороди як аванс⁴.

Олександра Єфименко не змогла дотримати терміну і вислала шість із семи розділів своєї «Історії» до Києва аж наприкінці січня 1899 року.

2 *Объявление о конкурсе, назначаемом редакцией «Киевской старины»* // Киевская старина [КС]. 1896. Январь. Т. LII; Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). Львів, 1925. Ч. 2. С. 19–20.

3 КС. 1896. Февраль; Программа очерков истории Малороссии // Там само. С. I–VIII. У двох оголошеннях конкурсу та програмі подано три згадані варіанти заголовка.

4 Чикаленко Є. Спогади. Ч. 2. С. 20.

Журі «Киевской старины» було незадоволене рукописом і висловило зауваження. На жаль, листи від Антоновича і редакції «Киевской старины» до Єфименко, а також її перша відповідь не збереглися. Про всі деталі цієї справи можна довідатися лише з двох листів Чикаленка та з його спогадів⁵.

У листі до Івана Липи від січня 1900 року Чикаленко підтверджував, що Олександра Єфименко закінчила працю і вислала її «Киевской старине». Як виявилось, перші розділи, у яких висвітлено історію України до козацької доби, «написані в такому московсько-централістичному дусі, що редакція вважає таку історію навіть шкодливою. Не знаю, чим це скінчиться; коли можна переробить, то її заставлять се зробити, а як не можна, або вона не схоче, то значить премія буде ждати якого-небудь історика-українця, а не кацапа»⁶.

Зі спогадів Чикаленка випливає, що саме Антонович дав негативну оцінку і відхилив першу частину, бо вона «написана з російського державного штандпункту, з яким українські історики ніяк погодитися не можуть». Він також запропонував, щоб ці розділи переписав молодий історик Василь Доманицький (учень Антоновича), а тоді надрукувати працю з іменами двох авторів, а нагороду поділити між ними⁷.

Коли редакція повідомила про це Олександрі Єфименко, очевидно, науковиця була обурена. У відповідь Антонович підтвердив, що критика була слушною, і докорив їй за самолюбство, про що вона згадувала на початку наведеного листа. Єфименко прийняла поставлені вимоги, але виразно зазначила у листі до Антоновича, що зробила це і взялася за завдання тільки тому, що фінансові обставини не давали їй іншого вибору. Із відповіді видно, наскільки вона почувалася ображеною. Будь-яку подальшу письмову дискусію з Антоновичем вона вважала беззмістовною. П'ятдесятидвохрічна Олександра Єфименко, на той час найвідоміша жінка-історик і етнограф у царській імперії, принижувалася тим, що була змушена благати Антоновича про гроші, конче потрібні їй для утримання родини і хворого чоловіка. Вона почувалася подвійно ображеною, як жінка-науковиця, яку панове професори не визнавали за рівню, бо в неї не було академічної освіти, а ставилися до неї поблажливо, як до дилетантки. У листі вона описала цю ситуацію іронічно, як одна з учениць, яка отримала інструкції від учителя і пише працю за його вказівками. По-третє, вона почувалася ображеною як жінка, адже в науці домінували чоловіки, які мали

5 Чикаленко Є. Спогади. Ч. 2. С. 19–20.

6 Старовойтенко І. Листи Є. Чикаленка до І. Липи (на матеріялах Державного архіву Одеської області // Слово і час. 2005. № 2. С. 75.

7 Чикаленко Є. Спогади. Ч. 2. С. 20.

упередження щодо її наукових здібностей та браку освіти через те, що в тогочасній Росії вона взагалі не мала змоги навчатися в університеті. З гіркою іронією Олександра Єфименко викривала дискурс чоловічої гегемонії, який визнає за жінкою, як вона зауважувала із сарказмом, щонайбільше дар літературного та поверхового викладу, але не визнає справжньої науковості, самостійного мислення, оригінальності. Жінки могли виконувати біля професорів-чоловіків тільки «механічну роботу». В ієрархії статей жінці було визначено роль помічниці, чоловікової учениці.

Хоча в листах Єфименко не казала про це прямо, процитована Чикаленкова заувага свідчить про те, що принаймні він не довіряв цій авторці, як уродженій росіянки, як кацапці, писати історію України. Це четверте, що ображало науковицю, яка протягом більш ніж двадцяти років публікувала численні змістовні праці з історії України — деякі з них у «Киевской старине» — і не раз долучалася до української справи як публіцистка. Олександра Єфименко виростала в космополітичному супранациональному середовищі народників і вийшла заміж за національно свідомого українця. Уявлення, що тільки етнічні українці здатні писати історію України, вона могла сприймати як обмежене, ба навіть абсурдне.

З усього видно, що Єфименко восени 1900 року ще не отримала грошей, про які просила; зате одержала листа, який не зберігся, від тодішнього редактора «Киевской старины» Володимира Науменка, у якому він, очевидно, повідомив їй умови журі. Відповідаючи Науменкові в листопаді 1900 року, вона висловилася ще відвертіше: «На письмо Ваше отвечаю: да, я согласна предоставить свой труд в полное распоряжение редакции, отказываясь от авторства и авторской собственности, если редакция, независимо от последней главы, вышлет мне, и вышлет в самом непродолжительном времени, 250 руб. Иначе я буду искать на книгу покупателей. Ответа буду ждать 7–10 дней»⁸. 30 листопада вона підтвердила отримання грошей. Решту 250 із 1000 рублів, що їх було визначено як нагороду, вона, мабуть, так і не одержала⁹.

Виникає враження, що Олександра Єфименко висловлювала Науменкові свій фінансовий «ультиматум» (як вона сама це назвала) досить холодно, однак уже з перших рядків знову видно авторчину образу на те, як, на її думку, несправедливо з нею поводяться. Вона ображалася на редакцію, адже її текст, «її духовну власність», хотіли видати без її згоди та без її імені. Єфименко на цьому не зупинилася.

8 *IP НБУ*. Ф. III. Од. зб. 7617. Арк. 1–2. О. Я. Єфименко до В. П. Науменка, без дати.

9 *Там само*.

Образи та приниження, які їй довелося витримати, тепер просто рвалися з неї. У той же час вона свідомо захищала власне розуміння історичної оповіді загалом та інтерпретацію історії України зокрема і не боялася критикувати самого Антоновича та Київську історичну школу:

Это все, что я сказала бы, если бы имела дело с жюри. Но по отношению к редакции Киевс. Старины, во главе которой стоите Вы, Владимир Павлович, чувствую потребность немножко распространиться.

Вы должны понять, что в таком труде, о каком идет речь, популярном, первое дело — ясное, занимательное изложение, стройное развитие мысли, дающее читателю обширное знание, по возможности облегченное от тягостного багажа мелочных фактов. Эти качества есть в моем труде, и все, что будет предпринято для его переработки, будет порчей по отношению к этим основным его достоинствам¹⁰.

Олександра Єфименко не тільки сказала про те, як вона зрозуміла завдання, поставлене в оголошенні конкурсу, а й чітко сформулювала власні уявлення про виклад історії загалом. Вона відмежувалася від панівної в ті часи історії подій та позитивістської Київської «документальної школи» і не затрималася на питанні способу викладу, а свідомо захищала власну концепцію історії України. Вона висловлювала власні відчуття — це трапляється дуже рідко в тих її листах, які збереглися — і критикувала безпосередньо Антоновича та його школу, до якої належав і Михайло Грушевський. Ці порахунки з Київською школою виглядають особливо драматичними, якщо згадати, як Олександра 22 роки тому у праці, надрукованій у часописі «Неделя», оцінювала здобутки Антоновича дуже позитивно і звертала увагу столичних читачів на майже невідому Київську школу¹¹.

Олександра Єфименко саме тоді вперше приїхала в Україну з чоловіком. Тридцятирічна науковиця, яка до того часу вивчала етнографію північноросійських селян, як виявилось, багато знала про українську історіографію та її засновника Володимира Антоновича, професора Київського університету. Останній після репресивних обмежень українського національного руху 1863 року присвятив себе науці, щоби так служити народові. Олександра Єфименко скаржилася, що централізована російська наука мало поінформована про діяльність істориків, які працюють не у столицях, і докладно перелічила наукові праці Антоновича та джерела, що їх він видав.

10 *ІР НБУ*. Ф. III. Од. зб. 7617. Арк. 1–2. О. Я. Єфименко до В. П. Науменка, без дати.

11 *Єфименко А.* Литературные силы провинции // *Неделя*. 1878. С. 20–21, перевидано у: *Єфименко А.* Южная Русь. Очерки, исследования и заметки. Санкт-Петербург, 1905. Т. 2. С. 297–315.

Із цією позитивною оцінкою різко контрастує її лист до Науменка. У ньому вона просто глузувала з фактографічних детальних досліджень київських істориків і признавалася, що вони для неї нудні. Саме після втомливого і виснажливого читання цих книжок вона переконалася у правильності власного способу історичної оповіді. Ці чоловіки визнають тільки власну концепцію (якої не визнає вона) і хочуть їй цю концепцію нав'язати. Через те, що їм бракувало толерантності, вона змушена була благодати Науменка видати її текст без змін. При цьому вона загадувала про Антоновичів докір про самолюбство:

Не думайте, что во мне говорит авторское самолюбие: по отношению к труду, который я делала по чужим программам, как бы по чужим указаниям, у меня его нет ни капельки, и от авторства я отказываюсь вполне охотно...

Полноте: за всякое из своих положений я готова предложить «поле» каждому из членов жюри порознь и всем в совокупности и убеждена, что выйду победителем перед всяким беспристрастным третейским судом (мелкие ошибки в тексте я допускаю, но и их почти что не нашел Влад. Бон. во всех трех первых [частях]). Дело не в ошибках, а в [разнице] взглядов, в том, что я уклонилась от принятого киевской школой освещения. Да, я уклонилась и уклонилась сознательно: не потому, что я недостаточно знала труды киевских ученых, а именно потому, что я слишком хорошо их знала (еще бы! год провозиться только с областными монографиями и пр. по удельному периоду)... Но я не буду распространяться, чтобы (2) не сказать чего-нибудь лишнего и невольно неприятного кому-нибудь. Посоветую от всей души: не трогайте работы (кроме возможных мелких поправок), оставьте первые главы как они есть, так как они органично связаны с дальнейшими.

Наприкінці вона знову висловила всі свої приниження й образи: «Вы теперь не жюри, а редактор, кот[орый] более свободен в своих отношениях, чем жюри с его научно строгою критикой (если бы члены его знали, с какой молчаливой злобой грызла я некот[орые] «почтенные труды»)»¹².

Ці відверті, ба навіть образливі порахунки з Антоновичем і Київською школою було висловлено у приватному листі, щоправда, написаному до редактора єдиного фахового часопису, і навряд чи Науменко не поширив його змісту. Важко сказати, чому Єфименко довіряла редакторові. У тексті вона дала зрозуміти, що звернулася до нього, бо він не був членом журі й не належав до університетського істеблшменту. «Вы — не специалист, который, свойствами своего занятия, обречен на умственную близорукость, Вы — редактор, привыкший к вольному воздуху и относительно

12 *IP НБУ*. Ф. III. Од. зб. 7617. Арк. 1–2.

широкому горизонту». Однак вона мусила зважати на те, що адресати, добірні українські історики, можуть довідатися, що вона кинула їм виклик. Антонович, який боявся конфліктів, був, мабуть, шокований полемічним листом¹³. Тут уже йшлося не про (важливі й донині актуальні) питання мети і форм написання історії загалом, а про суть «великої історичної оповіді» в Україні.

У березні 1901 року Чикаленко скаржився, що не вдалося знайти нікого, хто переписав би перші три розділи книжки і відредагував би цілу «Історію». «Я вже редакції поставив такий ультіматум — коли з январа 1902 року не друкуватиметься «Історія» Єфименчихи в поправленім виді, то нехай й віддадуть їй рукопис і всі гроші, нехай вона сама її видає, а тоді редакція в «К[иївській] Старині» нехай пише ра-спрокритичну статтю про сю історію.

Думаю, що се примусить їх відшукати когось, аби поправив працю Єфименчихи, бо вона, справді, зроблена кепсько, не відповідно бажан[ню], висловленім в конкурсній програмі. Се не історія, а якісь общі міста, розглагольстванія, котрих не розбере полуінтелігентний читач, для котрого і думалось дати історію»¹⁴.

Цим негативним (і, на мою думку, несправедливим) судженням, переказуючи його, очевидно, з третіх уст, Чикаленко, який сам не був істориком-фахівцем, підтвердив упередження істориків Київської школи супроти жінки-самоучки, яку вони вважали поганою науковицею і яка ще й наважилася висловити сумніви щодо панівних уявлень про те, як треба писати історію, та щодо українського наративу.

Редакція, а з нею і журі, не прислухалася до пропозиції і не видала «Історію Південної Русі» ні в часописі, ні монографією. Не прислухалися й до Чикаленкової поради, і про суперечку в «Киевской старине» не згадувалося. Олександра Єфименко більше не почувалася зобов'язаною зважати на часопис і видала 1901 та 1903 року перші розділи «Історії українського народу», до яких журі мало претензії, у популярному часописі «Журнал для всех»¹⁵. Мабуть, поштовхом до цього стали фінансові міркування, бо вона утримувала родину з гонорарів за власні публікації.

Повний текст праці вийшов друком під назвою «История украинского народа» аж 1906 року, через п'ять років після завершення праці над рукописом.

13 Як Грушевський характеризував Антоновича за: *Дорошенко Д.* Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. Прага, 1942. С. 96–97.

14 *Старовойтенко І.* Листи Є. Чикаленка. С. 78.

15 *Журнал для всех.* 1901. № 9; 1902. № 6; 1903. № 6.

Олександра Єфименко: біографічний нарис

Перш ніж переглянути всі критичні зауваги, що їх журі на чолі з Антоновичем висловило щодо «Історії», подам короткий огляд життя та діяльності Олександри Єфименко, щоби краще зрозуміти її позицію у 1900 році¹⁶.

Олександра Ставровська народилася 1848 року на крайній півночі Росії в родині дрібного чиновника. Навчалася в дівочій гімназії в Архангельську, яку закінчила 1863 року з відзнакою і одержала ступінь домашньої вчительки. Це був найвищий рівень освіти, який могла здобути жінка в тогочасній Росії. Олександра почала працювати вчителькою в народній школі в Холмогорах недалеко від Архангельська. На той час її батько вже помер, і вона підтримувала родину фінансово. Вже замолоду Олександра зустрілася з проблемами, із якими їй довелося мати справу і майже через 40 років: вона зазнала дискримінації як жінка і змушена була взяти на себе матеріальну відповідальність за родину.

1870 року вона вийшла заміж за Петра Єфименка (1835–1908), якого 1860 року заслали на північ Росії; з 1863 року він жив у Холмогорах. Причиною заслання була Петрова активна діяльність у нелегальному гуртку, який об'єднував студентів Харківського університету в 1855–1858 роках. Єфименка виключили з університету, і він продовжував навчання в Москві, Ніжині та Києві. Петро змолоду цікавився етнографічними дослідженнями і наприкінці 1850-х років збирав по українських селах матеріяли, частину з яких було надруковано в «Черниговских губернских ведомостях» та в часописі «Основа». Отже, Петро Єфименко був одним із перших народників і мав знайомих серед київських представників раннього українського національного руху, зокрема приятелював із Павлом Чубинським, Тадеєм Рильським і з Володимиром Антоновичем, який тоді ще залічував себе до польських хлопоманів. Він брав участь у заснуванні першої Київської Громади,

16 Про життя і творчість Олександри Єфименко докладно, хоча й ідеологічно однобічно, інформують такі автори: *Марков П. Г.* А. Я. Ефименко — историк Украины. К., 1966; *Марков П.* На крыльях бессмертия. Диалогия. Киев, 2003; *Скакун О. Ф.* Историчні погляди О. Я. Єфименко. Дис... канд. іст. наук. Харків, 1967; *Його ж.* Исторические взгляды А. Я. Ефименко. Автореферат дис... канд. ист. наук. Харьков, 1968. Пор.: *Багалея Д.* V Историко-филологический факультет Императорскаго Харьковского университета // Записки Императорскаго Харьковского университета. 1910. Часть официальная. Кн. 2. С. 1–22; *Збірник науково-дослідчої катедри історії української культури.* Т. 10. Харків, 1930. Присвячується пам'яті О. Я. Єфименкової; *Смолій В. А.* А. Я. Ефименко. Очерк жизни и научного творчества // Ефименко А. Я. История украинского народа. Киев, 1990. С. 403–426.

але вже в січні 1860 року його та інших учасників Харківського студентського гуртка заарештували, ув'язнили в Петербурзькій Петропавловській фортеці, а тоді засудили до заслання на північ Росії. Отже, причиною арешту були попередні роки активності в Харкові, а не пізніше українофільство¹⁷.

На півночі Росії Петро Єфименко продовжив етнографічні дослідження, тепер уже серед російських селян і неросійських народностей регіону. Він співпрацював із Павлом Чубинським, якого теж заслали до Архангельської губернії, — той як секретар комітету статистики мав більшу свободу пересування, ніж Єфименко, який усе ще перебував під наглядом поліції. Єфименко публікував численні невеликі праці в «Архангельских губернских ведомостях», а 1869 року видав першу монографію. Це була збірка матеріалів, які Єфименко систематизував і прокоментував за зразками етнографічних студій Російського географічного товариства¹⁸.

Одружившись із політичним засланцем, Олександра була змушена покинути місце вчительки. Під чоловіковим впливом вона почала вивчати етнографію російських селян крайньої півночі. Спочатку Олександра за Петровим прикладом публікувала в окремих працях нові матеріали. Дуже швидко її перестали задовольняти, як вона сама зауважувала в автобіографії, ці «работы более механического характера», і «у меня обнаружили научные вкусы и склонность к научному обобщению вместе со способностями к литературному изложению своих мыслей», тож вона звернула увагу на «осмысливание явлений общественной жизни» і «объяснение явлений народной жизни»¹⁹.

Уже в першій половині 1870-х років 25-річна тоді Олександра Єфименко опублікувала в критичних до режиму столичних часописах «Дело» і «Знание» праці «Крестьянская женщина» і «Народно-юриди-

17 Про життя і творчість Петра Єфименка досі не було докладних досліджень. Пор.: *Єфименко Петр Саввич* // Харьковский сборник. Вып. 1. Харьков, 1887. С. 272–278 (з переліком його праць); *Разумова А. П.* Из истории русской фольклористики. П. Н. Рыбников и П. С. Ефименко. Москва — Ленинград, 1954; *Ильинская В. Н.* Автобиографии П. С. и А. Я. Ефименко // Из истории русской фольклористики. Ленинград, 1978. С. 93–106; *Алексеевский М. Д.* «Самодельный этнограф»: жизнь и научная деятельность Петра Саввича Ефименко // Ефименко П. С. Обычай и верования крестьян Архангельской губернии. Москва, 2009. С. 7–30.

18 *Сборник народных юридических обычаев Архангельской губернии* / Сост. П. С. Ефименко. Архангельск, 1869. Кн. 1. С. 1.

19 Відомі дві редакції автобіографії Олександри Єфименко: Олександра Яковлевна Ефименко, урожденная Ставровская (автобиография) // *Ильинская В. Н.* Автобиографии П. С. и А. Я. Ефименко. С. 93–106; Лист Олександри Єфименко від 25 серпня 1903 року до невідомої. Бахметьевський архів Колумбійського університету, Нью-Йорк.

ческие воззрения на брак». Їх і сьогодні цитують у дослідженнях про історію жінки та родини в Росії²⁰.

Вивчаючи етнографію та звичаєве право селян на півночі Росії, Олександра опрацювала спочатку ті матеріяли, які зібрав Петро. Але пізніше співпраця чоловіка та дружини набула форми, протилежної до поширеного (навіть до сьогодні) зразка розподілу ролей, за яким жінка працює на чоловіка: «механічну» роботу — аналіз та інтерпретацію підготованого матеріялу — взяв на себе Петро. Олександра Єфименко сама чимало попрацювала в архівах, готуючи історичну працю «Крестьянское землевладение на Крайнем Севере», яка вийшла друком у поважному часописі «Русская мысль» і яку в численних рецензіях було належно оцінено²¹. 1886 року з'явилася збірка під назвою «Исследования народной жизни», у якій було вміщено найважливіші авторчині дослідження життя селян на півночі Росії; рецензії на це видання з'явилися в усіх провідних російських часописах²². Щонайпізніше до цього часу Олександра, хоч і була самоучкою та жінкою, а тому не мала доступу до академічної освіти, стала визнаною дослідницею. Це виявилось в тому, що її прийняли до кількох шанованих наукових товариств.

1873 року Петро Єфименко отримав дозвіл переселитися в глиб Росії, а 1877 року, після 17 років заслання, він повернувся в Україну. Спершу подружжя жило в Чернігові, з 1879 року — в Харкові. Петро знайшов посаду статистика в Харківському окружному земстві, а Олександра брала участь у діяльності громадських та науково-культурних організацій, зокрема «Общества распространения в русском народе грамотности»; найактивніше вона співпрацювала з «Харківським історично-філологічним товариством», членами якого були, поміж іншими, Олександр Потебня, Дмитро Багалій і Микола Сумцов. Олександра виступала з доповідями на багатьох археологічних конгресах. Вона й далі часто друкувала власні праці, але завдяки цьому вдавалося тільки частково покривати значні витрати на родину, хворого чоловіка та п'ятьох дітей, які теж часто хворіли. Як видно з двох листів, написаних 1895 року до Ореста Левицького та Михайла Владімірського-Буданова, науковиця постійно шукала додаткових можливостей опублікувати власні праці та

20 *Ефименко А.* Крестьянская женщина, Этнографический этюд // Дело. 1873. Кн. 2–3; *Ї ж.* Народно-юридические воззрения на брак // Знание. 1874. № 1. Обидві праці було надруковано також у: *Ефименко А.* Исследования народной жизни. Вып. 1. Обычное право (Брак. Крестьянская женщина. Семейные разделы. Трудовое начало. Субъективизм в обычном праве. Земледелие на Севере). Москва, 1884.

21 *Ефименко А.* Крестьянское землевладение на Крайнем Севере // Русская мысль. 1882. С. 4–5. 1883. С. 6–8.

22 *Ефименко А.* Исследования народной жизни. Вып. 1. Москва, 1884.

взяти участь у видавничій діяльності Археографічної Комісії — вочевидь, безуспішно²³.

Олександрі Єфименко відмовляли чоловіки, які домінували в науці. Вона знала, що члени Київської історичної школи вважали співучасть у виданні наукових джерел суттєвою складовою освіти історика, проте їй не вдавалося проникнути в цю галузь. 1899 року, тобто незадовго до сварки з «Киевской стариной», Єфименко написала до Михайла Грушевського, який п'ять років був професором східноєвропейської (de facto української) історії Львівського університету і два роки головував у Науковому товаристві імені Шевченка. Приводом до написання листа стала доповідь, яку вона хотіла виголосити на найближчому Археологічному конгресі в Києві і в якій мало йтися про опрацювання джерел, що їх видав Грушевський. Наприкінці листа авторка прямо запитала: «Состоят ли женщины членами Наукового Товариства? и что нужно, чтобы попасть в число членов? С истинным уважением. Александра Ефименко»²⁴.

Із цим відвертим запитанням, яке варте особливої уваги, Олександра Єфименко рішуче виступила як науковиця і як жінка. Її слова свідчать про те, що вона була активним борцем за права жінок у світі, де домінували чоловіки — до цього світу належало і найвизначніше українське наукове товариство. Те, що Єфименко непрямо пропонувала прийняти її до членів товариства, свідчить, що попри брак академічної освіти їй не бракувало певності себе. Вона не могла не знати, що жінок-членкинь немає в Товаристві імені Шевченка, на відміну від наукових товариств Російської імперії, зокрема Імператорського російського географічного товариства, Харківського історично-філологічного товариства і Полтавської вченої архівної комісії, до яких вона сама належала. Характерно, що перша жінка, яка 1909 року стала дійсною членкинею Наукового товариства імені Шевченка, була вдова Володимира Антоновича, тобто жінка, яку після смерті славнозвісного чоловіка обрали нібито замість нього, а не як самостійну науковицю²⁵.

Те, що Олександра Єфименко домагалася, щоби її прийняли до інституції, відомої своїм національним українським спрямуванням, означає, що вона в цей час усвідомлювала себе фахівцем з історії України і хотіла, щоб її такою визнавали. Грушевський віддав належне науковиці, пишучи про неї 1892 року в рецензії — своїй першій науковій публікації: Єфименко «належить до тієї школи українських істориків, що працюють коло економічної й громадської історії Гетьманщини, й між

23 *ІР НБУ*. Ф. III. Од. зб. 53550. Арк. 1; Ф. 60. Од. зб. 220. Арк. 1–2.

24 Центральний державний історичний архів України в Києві [ЦДІАУК]. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 469. Арк. 1–2. Автограф (1899 рік).

25 *Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка*. Вип. 1. 1910. С. 41. *Справочник за 1909 г.* С. 15.

ними має поважне місто». Це означає, що він зараховував уроджену росіянку до числа українських істориків²⁶.

Відповідь Грушевського на лист Єфименко не збереглася, однак із наступного її листа можна зробити висновок, що Грушевський не давав їй жодних надій стати членкинею товариства, проте запрошував брати участь у діяльності організації. Вона на це охоче погодилася, але, очевидно, в цьому напрямі не було зроблено реальних кроків²⁷.

Публікації Олександри Єфименко на українську тематику

Здобувши ім'я фахівця з етнографії та історії селян північної Росії, тридцятирічна Олександра Єфименко невдовзі після переїзду в Україну звернулася до української тематики. Окрім згаданого твору про Антоновича та Київську школу, виданого 1878 року, слід назвати ще два твори, які з'явилися 1881 року в петербурзьких критичних до режиму часописах «Неделя» і «Слово». У цих публікаціях авторка висловила власну позицію щодо підсиленої 1876 року заборони видавати українські книжки та навчати українською мовою у школах. У статті «Малороссийский язык в народной школе» вона вміло вдала з себе аполітичну жінку, яка виступає лише за те, щоби діти протягом перших років у школі могли навчатися рідною мовою. Якщо вони не розумітимуть, що їм кажуть, ліквідувати неписьменність не вдасться. Авторка наголошувала на тому, що має практичний досвід викладання і як учителька знайома із засадами сучасної педагогіки. Вона висловила жаль, що мовне питання політизується, і спростувала аргументи, які уряд і національно мобілізована російська громадськість наводили проти визнання української мови. Єфименко відверто заперечувала твердження, що малоросійська — це несамостійна мова, і що вона повністю зрозуміла для російськомовної людини²⁸.

У другій статті «По поводу украинофильства» авторка полемізувала про дві статті у реакційній газеті «Киевлянин» та близькому до народництва ліберальному часописі «Русское богатство». В обох текстах національні рухи було названо шкідливими, оскільки вони гальмують прогрес, який потребує централізованих держав без національних та мовних відмінностей. Олександра Єфименко проникливо діагностувала, що в союз ненавмисно вступили вірні урядові прихильники русифікації

26 Хлопець [Грушевський М.]. Нова розправа про українську шляхту (задніпрянську) // Правда. 1892. № 35. С. 63–64; № 36. С. 185–192.

27 ЦДАУК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 469. Арк. 3. Автограф 1899 року.

28 Єфименко А. Малороссийский язык в народной школе // Слово. 1881. № 1. Перевод: Южная Русь. Т. 2. С. 209–235.

та широкі кола ліберальної та соціалістичної опозиції, які відстоюють «природну русифікацію». Авторка стала на бік національних рухів і аргументувала (використавши фундаменталістський підхід), що національність — це «естественный факт», який є реальним феноменом, на протигагу до таких абстрактних одиниць, як держава і стан. Олександра Єфименко вважала, що український рух — «самое интенсивное из культурных движений в России». Він спирається на 15 мільйонів людей та багату історію й культуру. Наприкінці авторка спрогнозувала українцям «новый, более светлый фазис существования — разумеется, если изменятся хоть несколько внешние условия»²⁹.

У цих статтях Олександра Єфименко кілька разів порушила прийнятні для цензури мовні норми і писала про Україну, український народ, український рух та українську «народність». Молода росіянка Єфименко-Ставровська в багатьох статтях виступила як переконана захисниця українського національного руху (закликаючи до збереження культури) і відверто критикувала політику русифікації. Певна річ, у цьому питанні вона перебувала під впливом чоловіка, який двадцять років тому здобув визнання як «українофіл» і, можливо, як колишній політичний засланиць не хотів більше виступати відкрито. Стиль і аргументація належать, безперечно, Олександрі. Не знаю жодного тогочасного тексту, надрукованого в Росії, у якому б так відверто ішлося про потреби українців та було висловлено протест проти царської політики щодо українців. Те, що його пропустила цензура, можна пояснити російським походженням авторки та деякими поступками, на які вона пішла. Статті виконали дуже важливе завдання: поінформували російську освічену громадськість про український національний рух та про те, що царський режим його пригнічував.

Окрім публіцистичних статей виходили друком праці про історію України. Із таким самим ентузіазмом, із яким двадцятирічна Олександра почала досліджувати рідний регіон і швидко стала визнаним фахівцем, вона взялася, маючи вже більше 30 років, за наукове дослідження історії нової батьківщини і в цій галузі теж незабаром здобула визнання. Між 1879 і 1896 роками з-під її пера вийшло 17 наукових досліджень з історії України. Олександра, як і її чоловік, часто співпрацювала з «Киевской стариной», на сторінках якої було опубліковано вісім її праць. У 1890-х роках науковиці вдалося надрукувати по дві статті у двох провідних ліберальних санкт-петербурзьких часописах — «Вестнике Европы» і «Русской мысли», а це виразна ознака зростання її авторитету. Більшість її статей про історію України ввійшли до двотомної збірки «Южная Русь», яку 1905 року було надруковано в Санкт-Петербурзі.

29 *Ефименко А.* По поводу украинофильства // Неделя. 1881. Передрук: *Южная Русь*. Т. 2. С. 295, 296.

Тут не місце докладно оцінювати праці Олександри Єфименко з української історії. Деякі з них не були самостійними дослідницькими працями, як, наприклад, «Очерки истории Правобережной Украины», у яких було подано популярно-науковий огляд, базований на відомих тоді історичних повістях поляка Юзефа Аполінарія Роле. Ця праця не принесла користи для її слави як науковиці. Проте авторці було цікаво працювати з текстом як письменниці; крім того, публікація, що в «Киевской старине» охоплювала 170 сторінок, а згодом вийшла друком як монографія, принесла значний гонорар, потрібний їй саме в 1890-х роках для утримання родини³⁰.

Серед публікацій 1880-х і 1890-х років переважають усе-таки самостійні наукові дослідження, для яких вона використовувала друковані джерела та Архів малоросійської колегії, який до Харкова привіз Петро Єфименко. 1879 року Олександра надрукувала в часописі «Слово» наукову працю на 100 сторінок про гайдамаків. Посилаючись на документи, які незадовго до того видав Антонович, вона захопливо і яскраво розповіла зворушливу історію антипольських повстань XVIII століття. Основною рушійною силою цих заколотів Єфименко вважала українських селян-кріпаків, яким для масштабніших акцій потрібна була підтримка запорізьких козаків із їхнім організаторським та військовим досвідом. Окрім соціальних та економічних факторів, важливим чинником у виникненні повстань авторка вважала релігію, боротьбу православ'я проти пригноблення з боку Католицької та Уніятської Церков³¹.

Ще в одному дослідженні, обсягом понад 100 сторінок, надрукованому 1880 року в часописі «Слово», теж порушено тему українсько-польського антагонізму. Працю присвячено православним українським церковним братствам раннього Нового часу — братствами у другій половині XIX століття цікавилось багато дослідників. Олександра Єфименко інтерпретувала активність цих організацій як силу національного опору на службі народу. Зацікавленість цією темою Олександра Єфименко пояснювала тим, «что братство в его видоизменениях есть почти единственная свободная общественная организация в малорусском [читай — украинском] народе». Науковиця вважала братства моделлю українського національного руху в Російській імперії, яка мала дуже низький ступінь організації через репресивну царську політику³².

У великій статті, яку було надруковано в часописі «Вестник Европы» 1891 року, Олександра Єфименко писала про формування в Гетьманщині

30 *Ефименко А.* Очерки истории Правобережной Украины. Киев, 1895.

31 *Ефименко А.* Из истории борьбы малорусского народа с поляками // Южная Русь. Т. 2. С. 12–125.

32 *Ефименко А.* Южнорусские братства. Историко-этнографический очерк // Южная Русь. Т. 1. С. 205.

нової української шляхти з числа дніпровських козаків. Авторка наголошувала, що ця нова шляхта формувалася спочатку з козацької верхівки, зі старшини. Із позиції народництва Єфименко критикувала колишніх представників народу, які всіма законними та незаконними способами уривали собі ґрунти, закріпачували вільних селян і козаків і все більше культурно і за мовою віддалялися від українського народу. Авторчина енергійна критика егоїстичної козацької еліти була близька до популістських традицій Костомарова й Антоновича³³. Не випадково згадана раніше перша наукова публікація молодого Михайла Грушевського — докладна позитивна рецензія на працю Олександри Єфименко. Він пропонував перекласти статтю українською мовою (цього так і не зробили). Щоправда, у праці авторка зачепила козацький міт, ключовий для української національної свідомості, тому молодий Грушевський покритикував працю, хай і в м'якій формі. Пізніше більш явно її критикував західноукраїнський історик Іван Джиджора³⁴.

Завдяки численним публікаціям Олександрю Єфименко визнали фахівцем з історії України XVII і XVIII століть (із екскурсом у пізні Середньовіччя та XIX століття). Основною темою її праць була соціальна історія, історія права та культури; політичної історії науковиця майже зовсім не торкалася і взагалі не порушувала питань зовнішньої політики. У часи, коли вона проживала в Україні, її світогляд і далі перебував під впливом народництва: на місце російських селян став український народ, чие прагнення звільнитися від залежності науковиця виразно підтримувала. У світлі її суперечки з Антоновичем виразно видно, що її дослідницькі інтереси багато в чому збігалися з інтересами того, з кого вона брала приклад (а також із інтересами його учня Грушевського). Антонович теж вивчав переважно соціальну, економічну історію та історію культури Пізнього Середньовіччя та ранньої Нової доби, приділяючи основну увагу історії України у складі Великого Князівства Литовського і Речі Посполитої. Науковцеві теж була близька ідеологія народників, він симпатизував простому народові і критично ставився до (польської) еліти³⁵.

33 *Ефименко А.* Малорусское дворянство и его судьба // Вестник Европы. 1891. № 8. С. 515–569.

34 *Хлопець [Грушевський М.]* Нова розправа. С. 63–64; *Джиджора І.* З новішої української історіографії. Александра Ефименко. Южная Русь // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. 1906. Т. LXXI. С. 134–157.

35 *Дорошенко Д.* Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. Прага, 1942; *Klid B.* Volodymyr Antonovych: Ukrainian Populist Historiography and the Cultural Politics of Nation Building // *Historiography of Imperial Russia. The Profession and Writing of History in the Multinational State* / Ed. by Th. Sanders. New York — London, 1999. P. 373–393; *Кіян О. І.* Ідейно-політичні та методологічні позиції Київської історичної школи Володимира Антоновича // Український історичний журнал. 2006. № 2. С. 159–174.

Але форма оповіді в істориків була різною. На противагу до праць позитивістської Київської «документальної» школи, яку започаткував Антонович і продовжував Грушевський, Олександра Єфименко майже не писала детальних фактографічних досліджень, у яких велася б полеміка з джерелами і в яких було би дуже багато приміток. Для авторки було важливо опрацьовувати основні напрямки, аналізувати та інтерпретувати найважливіші проблеми і подавати власні наукові висновки у доступній формі. У цитованому раніше листі до Науменка Єфименко чітко відмежувала власне розуміння того, як треба писати історію, від розуміння панівної тоді Київської школи: «первое дело — ясное, занимательное изложение, стройное развитие мысли, дающее читателю обширное знание, по возможности облегченное от тягостного багажа мелочных фактов»³⁶. Завдяки цьому твердженню її можна вважати ученицею Миколи Костомарова, на чиї твори, окрім творів Антоновича, вона часто посиалася. Костомаров, якому вона присвятила коротку статтю, надруковану 1904 року, був близьким їй, мабуть, тому, що він, так само як і вона, мав подвійну російсько-українську ідентичність³⁷.

За «легкий» спосіб викладу відомі історики (всі без винятку чоловіки) принагідно докоряли їй за брак серйозності. Із позицій панівного тоді розуміння науковості докір був слухним. Не всі її вислови й тези до історії України підтверджено джерелами, деякі твердження залишаються спекулятивними, деякі навіть сумнівними. Та критика не враховувала, що Олександра Єфименко мала специфічне завдання: пояснювати зв'язки між вагомими подіями, а також зацікавлювати широке коло читачів. Недаремно авторка більшість праць друкувала у «толстых журналах», призначених для освіченої інтелігенції царської Росії.

«Історія українського народу» Олександри Єфименко в історичному контексті

Все сказане стосується і кульмінаційного, і в той же час завершального пункту її зацікавлень Україною — «Історії українського народу». Працю під таким заголовком було надруковано 1906 року. Рукопис, що його Олександра Єфименко надіслала до «Киевской старины» 1899 року, мав назву «История Южной Руси», як і було

36 *ІР НБУ*. Ф. III. Од. зб. 7617. Арк. 1–2.

37 *Єфименко А.* Выдающиеся новейшие историки. XIII. Николай Иванович Костомаров // Вестник и библиотека самообразования. 1904. Т. 32. С. 1221–1228.

вказано в оголошенні конкурсу³⁸. Цей твір можна вважати підсумком її праці над історією України за попередні двадцять років.

Щоб оцінити цю книжку та претензії, що їх висловило журі «Киевской старины», треба спочатку згадати умови, за яких було написано працю. Положення Емського указу в ті роки ще мали чинність, хоча другу, суворішу, заборону видавати книжки українською мовою вже двадцять років як було скасовано. Цензура постійно протестувала проти вживання етноніма «українець/український/Україна», хоча з часом можна було знайти все більше способів, аби оминати заборону³⁹.

Це означає, що претензії до Олександри Єфименко, що вона вживала терміни «южнорусский», «южная Русь» і «южная Россия», були безпідставними. Тогочасні читачі й читачки розуміли, що ці поняття були синонімами до термінів український/Україна. У такому значенні згадані вирази вживав Костомаров та інші представники української історіографії в Росії у другій половині XIX століття, такі ж вислови були звичними і в часописі «Киевская старина». Антонович теж дотримувався цих мовних норм і писав про південну або південно-західну Русь, або про «західну частину Росії», а також про південноруський народ. Це підтвердила його дружина-вдова у передмові до пізнішого видання історичових творів⁴⁰. Ув оголошенні про конкурс теж ішлося про історію «Южной Руси» або «Малороссии». Михайло Грушевський в «Історії України-Руси», перший том якої вийшов 1898 року, запропонував нову термінологію. Він уживав поняття «руський» у значенні «українсько-руський». Такій практиці відповідала його концепція безперервної історії української нації⁴¹. Врешті, те, що історію України необхідно було друкувати не українською, а тільки російською мовою, було в Росії до 1904 року і без того зрозуміло.

Варто підійти серйозніше до критики концепції, на основі якої виникали ці поняття, — концепції всеохопної «російської» історії, у яку вливається історія південної та західної, а також північної та північно-східної Русі. Така ідея була також *communis opinio* в українській історіографії в Росії у другій половині XIX століття. Олександра Єфименко, вивчаючи історію України за працями Костомарова та

38 Так само і в списку літератури до Автобіографії від 1903 року. Бахметьєвський архів Колумбійського університету, Нью-Йорк.

39 Пор.: Kappeler A. Nationale Kommunikation unter erschwerten Bedingungen: Die Zeitschrift Kievskaja Starina (1882–1891/1906) als Organ der ukrainischen Nationalbewegung im Zarenreich // Wege der Kommunikation in der Geschichte Osteuropas / Hrsg. Nada Boškovska u.a. Köln u.a. 2002. S. 81–100.

40 Мельник-Антонович К. М. До видання I тому творів В. Антоновича // Антонович В. Б. Твори. Повне видання. Київ, 1932. Т. I. С. XVII.

41 Грушевський М. Історія України-Руси. Львів, 1898. Т. 1. До початку XI віка. С. 9. Пор.: Plokhy S. Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. Toronto, 2005.

Антоновича, перейняла цю концепцію і писала історію України в рамках загальної східнослов'янської («російської») історії. Ця концепція, яку авторка пояснила 1906 року в передмові до «Истории украинского народа», не має ніякого практичного значення для її викладу історії. Єфименко написала історію України (Южной Руси) відокремлено від великоросійської. Науковиця рішуче заперечувала проти ототожнення «руської історії» з історією північно-східних земель⁴². Авторка не опрацювала історію великоросійського народу та утворення владних структур на північному сході. Основним її завданням було показати рівноправність української («южнорусской») та російської (північно-східно-російської) історії.

Із 1896 по 1899 роки, поки Олександра Єфименко писала історію українського народу, поступово відбулося переосмислення історичної оповіді, науковці звернулися до національного нарративу — а в ньому історію України було повністю відокремлено від загальноросійської і подано як історію окремої нації. 1894 року у Львові молодий Михайло Грушевський у вступній лекції, присвяченій історії давньої Русі, у дусі народників назвав народ «альфою і омегою історичної розвідки» — так само могла висловитися й Олександра Єфименко. Науковець говорив не про український, а про «руський народ» і про «єдність руського народу», що може стосуватися і «русинів», і всієї східнослов'янської Русі⁴³.

Аж через чотири роки, у першому томі «Історії України-Руси», Грушевський здійснив перехід до історії нації, посилаючись лише на міт про походження від Київської Русі. У першому реченні автор пояснив, що пише історію «українсько-руського народу, що інакше зветься малоруським, південно-руським, просто руським або рутенським», і роз'яснив, що для цілої Русі він вживає термін «східнослов'янський». Далі Грушевський коротко подав власну концепцію безперервності історії України від часів Київської Русі. Класичне формулювання цієї концепції можна знайти у його відомій праці (українською мовою), надрукованій 1904 року в Санкт-Петербурзі. Твір мав назву «Звичайна схема “руської” історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства», у ньому було розвінчано домінуючий російський імперіялістично-національний нарратив⁴⁴. Грушевський був першим професійним істориком, який опрацював послідовний, винятково національний, український нарратив від праісторії аж до сучасності.

42 *Єфименко А.* История украинского народа. Санкт-Петербург, 1906. С. 2.

43 *Грушевський М.* Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1895 р. // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Львів, 1894. Т. IV. С. 149, 144.

44 *Грушевський М.* Історія України-Руси. Львів, 1898. Т. 1. С. 1, 9; *Його ж.* Звичайна схема руської історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статті по славянознавству. Санкт-Петербург, 1904. Ч. 1. С. 298–304.

Хоча він був учнем Антоновича, проте розвивав власну концепцію в австрійській Галичині, де публікації про історію України не підлягали цензурі, де держава, навпаки, була зацікавлена в тому, щоб українці в Росії отримали незалежність і через це послабилася імперія на Сході. Не випадково, як зауважував Сергій Плохій, перші імпульси до написання української національної історії походили з Галичини⁴⁵.

Не варто було сподіватися, що Олександра Єфименко, яка 1896 року почала укладати власну історію України, вчасно вловить ці тенденції і що вони знайдуть відображення в її рукописі, який був готовий 1899 року. Грушевський, чий «Очерки истории украинского народа» вийшли друком у Санкт-Петербурзі 1904 року, випередив її і відібрав у неї заслугу авторства першої опублікованої повної сучасної історії України⁴⁶. Щоправда, Єфименко закінчила свою працю ще до того, як вийшла книжка Грушевського, і до того, як її було написано (1903). У передмові до «Історії» авторка згадала про цю книжку: «Уже после того, как были написаны эти строки, произошли события, в силу которых украинская история утратила характер науки запрещенной, и появилась книга проф. Грушевского»⁴⁷.

Олександра Єфименко була достатньо розумна, щоб відчутти подихи нової доби. Не випадково вона 1899 року звернулася з уже згаданим листом безпосередньо до молодшого колеги Грушевського, хоча співпраця між ними і не склалася. Те, що позиції обох істориків мали багато спільного, видно зі згаданої рецензії Грушевського, а також із шанобливого ставлення Єфименко до Грушевського в цьому та у другому листі.

Чи справді Єфименко писала про Київську Русь у московському дусі?

У суперечці, що тривала 1900 року, було, як повідомляв Чикаленко, висловлено претензії до перших трьох розділів історії Олександри Єфименко. Ішлося, отже, про перший розділ, що охоплював «доисторическую эпоху», і два наступні, у яких було висвітлено історію Київської Русі аж до XIV століття. Чикаленко говорив, як уже згадувалося, про історію до козацької доби, тому треба було би брати до уваги ще й четвертий розділ «Южная Русь в составе Литовского государства». Варто перевірити, в чому виявляється «централістично-московитський дух» та «російський державний штандпункт», у якому звинувачували Єфименко.

45 Plokhy S. Unmaking Imperial Russia. P. 156–157.

46 Грушевский М. Очерки истории украинского народа. Санкт-Петербург, 1904.

47 Ефименко А. Очерки. С. 2.

Для цього в мене є тільки видання книжки за 1906 рік. Не виключено, що авторка виправляла текст, якщо його порівняти з рукописом, що його 1899 року вона надіслала до редакції. Це, звісно, не стосується основної концепції твору: написати не всеросійську історію, а історію українського («южнорусского» або «малороссийского») народу.

У програмі конкурсного твору, укладеній Антоновичем і надрукованій «Киевской стариной» 1896 року, було подано докладну систематизацію за окремими періодами та темами. Щоправда, авторам було дозволено відходити від програми в окремих подробицях та змінювати її⁴⁸.

Олександра Єфименко скористалася цим дозволом уже в перших трьох розділах власного твору. Взявши до уваги всі запропоновані у програмі теми, авторка постійно змінювала їхню послідовність, по своєму визначала суть проблеми і додавала тези, не передбачені програмою. Додатки стосувалися характеристики археологічних знахідок, докладного висвітлення різних типів суспільства (це було віддзеркаленням її наукових інтересів) і загальних рефлексій. Зате дуже мало було сказано про події та осіб. У власних інтерпретаціях та оцінках Олександра Єфименко вийшла поза межі програми. Загалом три розділи були добре скомпоновані й чудово написані. Вони не знизили наукового рівня твору, навіть якщо деякі інтерпретації сьогодні можна вважати застарілими.

Детальніше, ніж це було передбачено програмою, Єфименко розглянула суперечливу проблему походження Русі. Вона підтримувала норманську теорію, тобто зовсім не сумнівалася в північно-германському походженні Русі, вважаючи, що території Русі простягалися не тільки над Балтійським морем, а й (що менш переконливо) у Тьмутарокані на північному узбережжі Чорного моря. Хоч науковиця й підкреслювала, що варяги дали імпульс для будівництва Руської держави, але й наголошувала на необхідних передумовах, які вже були на той час у східних слов'ян, і на ще важливішому імпульсі християнізації⁴⁹. Те, що авторка поділяла норманську теорію, не можна розглядати як прояв «російського державного штандпункту», адже саме російські національні сили починаючи з XVIII століття заперечували германське походження Русі. Антинорманською була також основна течія в українському національному наративі, представниками якого були Костомаров, Антонович і Грушевський. Те, що Олександра Єфименко склала власну думку, яку можна було обґрунтувати за допомогою джерел значно краще, ніж тези антинорманістів, свідчить про її рівень як історика. Не виключено, ясна річ, що для Антоновича саме це стало каменем спотикання.

48 *Киевская старина*. 1896. Т. 52. № 2. С. 1.

49 *Єфименко А.* *История украинского народа*. С. 13–14, 23.

У власному ґрунтовному викладі історії давньої Русі Олександра Єфименко цілковито зосереджувалася на оповіді про південні землі. Вона наголошувала на специфічних особливостях південної Русі, «теперешня Україна», говорила про «наших південно-руських предків»: «Наши славянские предки жили на южно-русской территории под влиянием иных, высших культур», — тобто візантійської та східної (а не фінської, як північно-східна Русь)⁵⁰. Авторка ототожнювала південну Русь та її історію з історією народности, яку пізніше почали називати українською. У тому, як Русь оборонялася проти степу, науковиця вбачала «південно-руський трагізм», натякаючи на значення України як «опори християнства» та на міт української жертвовності, який мав велике значення для національної української історіографії⁵¹.

Авторка дуже коротко подала праісторію південної Русі та її заселення слов'янами. Причому племена, що їх візантійські джерела називають антами, вона ідентифікувала зі слов'янами, як і Грушевський. Проте Єфименко, на відміну від Грушевського, не сприймала міту про те, що українська нація походить винятково від Київської Русі і що Київська Русь була прямою попередницею української національної держави та держави дніпровських козаків. Вона, навпаки, наголошувала на спільних рисах південної та північної Русі, зокрема на інституті віча та на Церкві як на об'єднувальній силі «русской земли». Звичайно ж, південна Русь була найважливішою частиною Київської держави. Єфименко докладно розглянула формування «южнорусской (читай — украинской) народности», для якої турецький елемент мав майже таке саме значення, як фінський для північноруського народу⁵². Розподіл на дві руські [читай — східнослов'янські] народності започаткувався, на її думку, ще у XII столітті, про що можна твердити, розглянувши мовні особливості⁵³.

Наприкінці третього розділу Єфименко виявила власне ставлення до дискусії, яку розпочав Міхаїл Погодін, про стан Києва та Київських земель після монгольської навали. Вона рішуче протестувала проти тези, що її висували «письменники з великоруськими симпатіями»: населення Київської Русі переселилося на північ, а на його місце прийшли пізніше (українські) переселенці з Галичини та Волині, — це мало би доводити великоросійський характер давньої Русі. Авторка наполягала на демографічній неперервності Київських земель, які не були цілковито знищені і спустошені⁵⁴. Так Єфименко підтримала концепцію Антоновича та Грушевського, чиї праці на цю тему згадала у списку

50 *Єфименко А.* История украинского народа. С. 4, 16, 20, 21, 34.

51 *Там само.* С. 17.

52 *Там само.* С. 42.

53 *Там само.* С. 78.

54 *Там само.* С. 77–78.

літератури, і виразно висловилася проти «російського державного штандпункту».

Такий самий підхід видно і у викладі історії Галицько-Волинського князівства, значно докладнішому, ніж передбачено за програмою Антоновича. Науковиця підкреслювала, що князь Роман, об'єднавши Волинь і Галичину, створив у південній Русі новий політичний центр, який втратив впливи із занепадом Києва. Єфименко наголошувала на особливостях обох князівств, протиставляючи їх великому Володимиро-Суздальському князівству та його спадкоємцю Великому князівству Московському. Авторка підкреслювала сильну політичну позицію боярської знаті на противагу до князівської влади на північному сході, вона також перерахувала інтенсивні політичні, династичні, воєнні та торговельні зв'язки Галицько-Волинського князівства із західними сусідами, Угорщиною та Польщею, і протиставляла їм відрізані від Заходу північно-східні російські князівства, що перебували під владою Золотої Орди. Також і тут вона рухалася стежкою українського національного нарративу⁵⁵.

Резюмуючи, можу сказати, що мені не вдалося знайти в авторчиному викладі історії Київської Русі ніякого «централістично-московського духу» і «російського державного штандпункту». Те, що вона не дотримувалася анахронічного погляду на Київську Русь як на пряму попередницю української національної держави, тільки змушує більше поважати її як історика на тлі есенціалістського та телеологічного національного нарративу.

Два наступні детальні розділи її книжки, присвячені історії українців під литовським та польським пануванням, не були основною темою суперечки з Антоновичем та редакцією «Киевской старины». Вони й не могли дати привід закинути їй великоросійський штандпункт, бо Олександра Єфименко, навпаки, наголошувала на великому значенні цього періоду в історії України та дальшого формування українського народу. Авторка позитивно оцінила польсько-литовське панування, яке в російському нарративі зображувалося вкрай негативно. Більше нагод до критики могла би дати її інтерпретація козацтва. У той час як Костомаров і Антонович розглядали козацтво як продовжувача загальних засад рівності й демократії, які існували вже в Київській Русі, Єфименко не встановлювала прямих зв'язків між козацтвом та Київською Руссю. У цьому питанні вона критикувала Антоновича ще 1878 року⁵⁶. Як видно також зі згаданої праці про «малоросійську знать», Олександра Єфименко не була прихильницею некритичного козацького міту.

Аналіз перших розділів «Історії українського народу» свідчить, що авторці не було за що робити закиди. Є тільки два можливі пункти для

55 *Єфименко А.* История украинского народа. С. 65–76.

56 *Єфименко А.* Литературные силы провинции. С. 311.

критики: термінологія, яку вона використовувала, та факт, що вона не вибудовувала безперервного національно-українського нарративу. І одне, і друге можна пояснити, як я вже згадував, обставинами в тогочасній Росії. Тому складно з'ясувати, з яких причин «Киевская старина» не хотіла друкувати її працю.

Члени журі, зокрема Володимир Антонович, відчували новий напрям в історіографії, відмінний від замкнутого українського національного нарративу, який зародився у Львові саме протягом цих чотирьох років між оголошенням конкурсу та часом, коли надійшов рукопис Єфименко. Можливо, саме тому 1900 року вони не хотіли друкувати першу за останні більш ніж 50 років історію України і чекали, поки вийде друком історія Грушевського. Коли «Очерки истории украинского народа», що ґрунтувалися на лекціях, читаних у Парижі, були готові, Грушевський майже не знайшов підтримки в Росії. Отже, про публікацію його праці в «Киевской старине» не могло бути й мови.

Можна, проте, зрозуміти основні застереження, які члени журі, що належали до Київської школи, висунули проти способу написання історії, до якого вдалася Олександра Єфименко. Її блискучий стиль ледве чи можна було узгодити з ідеалами істориків-документалістів, які не могли приписати їй ніяких наукових помилок. Можливо, до цього додавалася ще й заздрість, бо їй вдалося здобути ширше коло читачів. Ці аргументи аж ніяк не придатні для того, щоби пояснити, чому відхилили тільки перші розділи книжки, бо другу її частину було написано таким самим стилем. Та й в оголошенні конкурсу йшлося саме про популярний загальний виклад — умова, якій праця Єфименко відповідала краще, ніж праця Грушевського. Спосіб написання історії, до якого вдалася науковиця, а перед нею — Костомаров, прийнявся наприкінці XIX століття і в російській історіографії: на зміну позитивістській «державній школі» Сергея Соловйова прийшли праці, що відповідали літературним вимогам. Їхні автори Василій Ключевський і Павел Мілюков, як і Олександра Єфименко, основну увагу приділяли соціальної історії та історії культури.

Критика стосувалася також особи Олександри Єфименко. Попри широковідому діяльність науковиці не вдалося позбутися слави дилетантки-самоучки, яка хоч і вельми талановито розповідає історії, але на серйозне сприйняття не заслуговує. Вважали, що Олександра Єфименко як жінка не має здібностей до справжньої науки і пише книжки, маючи низькі матеріальні мотиви: утримувати сім'ю. Врешті, її критики закидали їй, як виразно видно з Чикаленкового листа, що вона корінна росіянка, кацапка, тому *per se* нездатна розуміти українську історію і аж ніяк не може бути авторкою першого повного викладу історії України. Очевидно, Володимир Антонович, чий голос мав вирішальне значення, коли рукопис відхилили, поділяв ці упередження, принаймні частково.

Тут можна слушно заперечити, що Антонович і члени журі від початку знали, що завдання написати історію України вони доручили жінці великоросійського походження, без формальної академічної освіти. Якщо й були якісь упередження, то вони, очевидно, не мали такої ваги, щоби стати перешкодою до виконання завдання. Можна припускати, що між істориками, згуртованими довкола «Киевской старины», не було одностайности і що Чикаленко, який встановив нагороду, не погоджувався з кандидатурою Олександри Єфименко — це видно з його слів.

Антонович, чия думка мала більшу вагу, спочатку, здається, не мав ніяких упереджень щодо самоучки й етнічної росіянки. Та коли Єфименко наважилася відійти від програми історії України, що її він сформулював, а також відстоювала власні погляди в таких питаннях, як походження Русі, історик напевно розчарувався і відчув образу чоловічої гідності. Можливо, він думав, що жінка, яка не має академічної освіти, підпорядкується його авторитетові й не буде рішуче відстоювати власних позицій. Він не розумів, що Олександра Єфименко не відповідала тому образу жінки, який домінував у XIX столітті (і значно пізніше теж). Щоправда, Олександра розпочала наукову кар'єру «ученицею» власного чоловіка, як і годилося. Проте дуже швидко стала самостійною дослідницею і всупереч традиційному розподілові гендерних ролей використовувала матеріали, зібрані чоловіком, щоби перейти до узагальнювальних гіпотез та інтерпретацій. Її наукові праці визнали ще раніше, що додавало їй упевнености. Вона не боялася критики авторитетів, коли друкувала власні твори чи виступала з доповідями. У родині — оскільки Петро хворів — Олександра, крім завдання піклуватися про п'ятьох дітей, узяла на себе ще й чоловічу роль годувальника. Хоча становище освічених жінок у Російській імперії було легше, ніж у країнах Центральної Європи, як, наприклад, в Австро-Угорщині, однак у науковому світі в Росії також панував патріархальний лад, і чоловіки не вважали жінок за рівноправних.

Якщо Антонович, як повідомляв Чикаленко, відхилив перші три розділи «Історії» за її нібито великоросійський штандпункт, то його аргументи, як виявляється, коли здійснити аналіз тексту, безпідставні. Щоправда, науковцева позиція виглядає логічною, якщо брати до уваги динаміку розвитку українського національного наративу від 1896 до 1900 року, про що я вже згадував. У проєкті цього наративу, чийм автором був Грушевський, оповідь починалася від праісторії та походження Русі. А тому в істориків із «Киевской старины» могли виникнути сумніви, чи варто саме тепер підтримувати написання і вихід у світ історії України з менш первісним і телеологічним наративом, у якій Київську Русь не було потрактовано як попередницю лише України і яку до того ж написала етнічна росіянка. Те, що позиція Олександри Єфименко була загальною позицією, яку до цього часу відстоювали Костомаров,

Антонович та інші українські історики, у цій ситуації, очевидно, так само мало важило, як і той факт, що деякі інтерпретації Єфименко ближчі до сучасних, ніж інтерпретації Грушевського. Це стосується її принципово норманської позиції, її заперечення каузальних зв'язків між Руссю і козаками та її відмови анахронічно класифікувати населення Київської Русі як українську націю. Із цієї перспективи Олександрю Єфименко можна вважати жертвою ранньої етнізації історичної науки, яка в ті часи взяла на себе завдання створити історичну легітимність української нації, що формувалася. Тенденція до етнізації посилювала упередження проти її російського походження. Той факт, що науковиця десятки років працювала на користь української справи, а потім намагалася протиставити панівному наративові рівноправну українську історію, не вплинув на упередження щодо Єфименко. Це парадоксально, адже вона, етнічна росіянка, у багатьох аспектах була більшою «українкою», ніж численні етнічні українці.

Суперечки навколо її книжки не повинні відвертати нашої уваги від того, що Олександра Єфименко, написавши «Історію українського народу», зробила вагомий внесок в історичну науку. Це був перший науково обґрунтований, повний виклад історії України. Якби «Киевская старина» відразу її прийняла й надрукувала, сучасники сприйняли б і належно оцінили новаторство авторки. Оскільки її праця вийшла з п'ятирічним запізненням через те, що рукопис відхилили і дискутували про те, як його переробити, Олександра Єфименко втратила честь новаторства. Після того, як послабилася цензура української мови та культури і відбулася загальна лібералізація 1904–1905 років, докорінно змінилися загальні умови. Повний виклад історії України Грушевського та видана в 1908 року українською мовою історія Миколи Аркаса стали несподіваними конкурентами. Однак «Історія українського народу» Олександри Єфименко цілком витримує конкуренцію. Вона відповідає науковим критеріям свого часу і написана чудовим стилем. Порівняно з традиційним баченням російської (всеросійської) і південноросійської історії її книжка була важливим кроком до української національної історії. Та все ж у цьому питанні праця, після публікації «Історії» Грушевського, була вже дещо застарілою. Вона балансувала на межі між двома баченнями української історії. На мій погляд, саме така позиція визначає якість твору.

Заангажованість Олександри Єфименко в українську справу на початку ХХ століття

Олександрю Єфименко довелося змиритися з поразкою в суперечці з «Киевской стариной», та це ніяк не вплинуло на її славу як фахівця з історії України. 1905 року вийшла двотомна збірка її найважливіших

праць під назвою «Южная Русь», яку критики сприйняли прихильно. Єфименко залишалася активною не тільки як історик, а й як діяч української справи. До попередніх праць із історії України, написаних протягом двадцяти років, додалися ще дві. Спершу науковиця у популярному «Журнале для всех» надрукувала коротку статтю до сорокової річниці смерті Тараса Шевченка. Із патосом вона донесла до російських читачів журналу значення Шевченка для української національної свідомости. Із ліричними інтонаціями авторка писала про «Кобзар», що це «книга, которая для каждого уроженца юга, признающего себя украинцем, есть своего рода национальная Библия»... «Всюду, где украинский человек говорит, читает и учится по-украински — он произносит имя Шевченка благоговейными устами, как священное имя хранителя родной народности». Олександра Єфименко наголошувала, що ім'я Шевченка з «русской Украины» дійшло до Галичини, Буковини та Угорщини, «где также живёт малорусский народ», і цим підкреслила єдність українців Росії та Австро-Угорщини. І це ще не все: вона відверто говорила про кращі умови для українського національного руху в Австрії, де панувала свобода слова та існувало Наукове товариство імені Шевченка, що його, як вважала Єфименко, австрійський уряд незабаром мав визнати українською Академією наук. У той час як українці в Австрії зберігають самобутність, вела вона далі, у Росії їм загрожує «денационалізація» та перспектива розчинитися в «панівній нації». Як «проявление» національної свідомости поезія Шевченка озброює українців проти цих небезпек. Порівняння з Австрією не на користь Росії, палка промова за збереження української мови, культури, традицій, яким загрожує русифікація, та її власні твори у вухах російських бюрократів і цензорів звучали, мабуть, як антиурядові. Та й справді, у жодних своїх інших текстах Олександра Єфименко не критикувала так відверто політику царату та не ідентифікувала себе так виразно з українцями, з українською мовою, культурою та українським національним поетом, і це, слід зауважити, 1901 року, коли репресії проти української мови та культури були ще в силі⁵⁷.

За рік до того Єфименко так само захоплено говорила про Івана Котляревського. Її стаття з'явилася 1900 року у престижному щомісячному часописі «Вестник Европы», у якому ще раніше було надруковано дві її наукові доповіді. Олександра Єфименко досліджувала твори Котляревського не як літературні тексти, а як раннє свідчення українського національного руху. Із любові до своєї «народности» Котляревський писав українською мовою. За його прикладом пішли й інші представники вищих кіл: «Украинский народ в его непосредственной цельности — конечно, лишь простой народ — сделался альфой и омегой

57 *Єфименко А.* Памяти Тараса Григорьевича Шевченка // *Журнал для всех.* 1901. С. 2; *Передрук: Южная Русь.* Т. 2. С. 336–342.

стремления этих людей. Это духовное движение проходит красной нитью через всю жизнь южно-русского общества в течении настоящего [XIX] столетия». Олександра Єфименко знову підсилювала тут (вдаючись до того самого образу, який використав Грушевський п'ять років тому) власну основну тезу про збіг ідей та цілей народників і українського національного руху. У Котляревському вона вбачала «родоначальника современной малорусской литературы как органа сознательной духовной жизни нации [sic!]»⁵⁸.

Після того як у 1890-х роках трохи послабилася політична реакція і тиск на українську культуру, Олександра Єфименко презентувала російській громадськості новий нарис про український національний рух. У трьох статтях, написаних із 1878 по 1881 рік, вона відобразила останній етап розвитку українського національного руху з кінця 1850-х років, а в цьому нарисі, згадуючи Котляревського й Шевченка, звернулася до самих його витоків. Авторчине зацікавлення українською справою проступило в цьому тексті ще виразніше, ніж раніше, і вона гостро критикувала політику царату. До термінології, що її використовувала науковиця, було включено і поняття «малоросійська» «південна Русь», і «Україна», «український». Однак тепер Єфименко зробила вибір на користь останніх термінів і вперше заговорила про українську націю. Авторці вдалося презентувати український національний рух російській інтелігенції, для якої ліберальний «Вестник Европы» мав великий авторитет, та ширшим колам, для яких авторитетом був «Журнал для всех», а це має неабияке значення, адже замовчування української ситуації тривало десятиліттями. Красномовно виступаючи за українську справу перед освіченою громадськістю Росії, Олександра Єфименко стала помітною постаттю українського національного руху. На жаль, значення цієї постаті ще не було належно оцінено в сучасній українській історіографії.

Завдяки статті про Котляревського через два роки науковиця змогла взяти участь у важливій маніфестації українського національного руху не тільки як письменниця, а й як особистість. Коли влітку 1903 року в Полтаві було відкрито пам'ятник Котляревському, до міста приїхали численні представники українського національного руху, серед них Євген Чикаленко, молодий Дмитро Дорошенко, письменники й публіцисти Борис Грінченко та Сергій Єфремов, письменники Михайло Коцюбинський та Леся Українка, композитор Микола Лисенко, а також делегація з десяти осіб із коронних земель Австрії — Галичини та Буковини; очолював делегацію Юліян Романчук, відомий член Віденського райхсрату, який через кілька років став його віце-президентом. Чикаленко іронічно писав у спогадах: «Ми з Києва разом виїхали до Полтави

58 *Єфименко А.* Котляревский в исторической обстановке // *Вестник Европы.* 1900. Март. Передрук: *Южная Русь.* Т. 2. С. 316–335.

в одному поїзді, занявши підряд два вагони. Жартуючи казали ми, що коли, боронь-Боже, наш поїзд розіб'ється, то надовго припиниться відродження української нації». Дорошенко підтверджував: «Зїхалася вся свідома національно Україна з усіх частин нашої землі»⁵⁹.

Офіційне відкриття пам'ятника 30 серпня 1903 року стало демонстрацією української національної свідомості, і цю подію пильно зафіксувала також російська преса. Увечері після відкриття відбулося святкування, у якому взяв участь віце-губернатор та міська влада. Окрасою свята стали три доповіді. Одну виголосив педагог Іван Стешенко, родом із Полтави, автор біографії Котляревського, другу — сестра Драгоманова Ольга Косач, третю — Олександра Єфименко. У докладному повідомленні, надрукованому в «Киевской старине», Сергій Єфремов наголосив на вагомості цієї події для українського національного руху. Особливо він підкреслював: «Блестящую, оригинальную речь произнесла известная исследовательница украинской старины А. Я. Ефименко»⁶⁰. Либонь, не випадково Чикаленко не згадував промови Єфименко. Зрештою, дійшло до скандалу, коли одна українська делегатка хотіла виголосити привітальне слово українською мовою, а влада не дозволила цього зробити.

Отже, активні діячі українського національного руху визнали Олександру Єфименко за свою, хоч вона й була жінкою, до того ж росіяною. Цілковите визнання її як науковиці прийшло дещо пізніше. 1906 року її запросили на посаду викладачки Петербурзьких Вищих жіночих курсів, де Єфименко, хай як дивно, викладала історію України. Ступінь професорки вона змогла отримати аж тоді, коли Харківський університет надав їй 1910 року (науковиці було 62 роки) як першій жінці в Росії звання *Dr. h. c.* історичних наук. Учень Антоновича, тодішній ректор Харківського університету Дмитро Багалій значною мірою сприяв тому, щоб Олександрю Єфименко було належно вшановано. Багалій — це не хто інший, як Дмитро Іванович, про якого було згадано на початку статті. Він давно вже підтримував дружні стосунки з Олександрю Єфименко і передав їй листа від Антоновича. Науковиця викладала в Петербурзі до 1917 року. Потім повернулася в Україну, де й загинула з наймолодшою дочкою від рук бандитів.

Олександра Єфименко не пригадувала образи Антоновичу, якого шанувала і мала за взірць. У статті, надрукованій 1905 року, вона підкреслювала його особливу роль у створенні української наукової історіографії, адже він не тільки досліджував та видавав джерела, а й заснував Київську історичну школу. Говорячи про значення Антоновичевої

59 Чикаленко Є. Спогади. Ч. 2. С. 127–128; Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки). К., 2007. С. 70.

60 Єфремов С. Праздник украинской интеллигенции // Киевская старина. 1903. Т. 83. С. 176.

діяльності для України, вона порівнювала його з Тарасом Шевченком⁶¹. У післямові до короткої «Истории Украины и ея народа», що вийшла друком 1907 року, авторка знову виплела похвалу Антоновичу і цим довела власну великодушність, якої можна було би побажати багатьом її колегам-чоловікам. Крім того, Єфименко говорила про перешкоди, які виникали перед українською історіографією в Росії: «Но разработка вопросов украинской истории, хотя и замедлялась внешними препятствиями, но не прекращалась. Главная заслуга здесь принадлежит киевской школе историков и ея творцу Владимиру Бонифатьевичу Антоновичу. Этот выдающийся человек в течении почти полвека руководил как научной разработкой вопросов южно-русской истории, так и направлением общественной мысли интеллигентных украинцев, проводя то и другое искусной рукой через подводные камни и мели, которыми так обильно усеян был путь украинского национального возрождения». Похвальне слово було ілюстровано портретом Антоновича на цілу сторінку⁶².

Висновки

Суперечка з журі «Киевской старины» та з Київською історичною школою стала зламом в житті та діяльності Олександри Єфименко. Ми бачимо її, етнографа та історика, у спогадах і листах, а також у наукових працях, як стриману, розумну жінку, яка в усьому прагнула гармонії. Вихована в народницькому дусі, вона вбачала власне завдання у тому, аби нести просвіту в народ, і в той же час досліджувати цей народ і його історію. Провадячи наукову та публіцистичну діяльність, вона виховувала п'яток дітей та доглядала тяжкохворого чоловіка, чия недуга прогресувала; тому її публікації були найважливішим джерелом прибутків. Вона добре інтегрувалася в освічене українсько-російське товариство Харкова, її визнавала й шанувала інтелігенція у столиці Росії та України.

Два листи, написані 1900 року, викликають глибокі сумніви щодо гармонійності цієї картини і розкривають конфлікти й суперечності. І не тільки в особі Олександри Єфименко, а й загалом у переламній ситуації в тогочасній Росії. Це були роки, коли завмерле політичне життя починало лібералізуватися, створювалися опозиційні партії та по-жвавлювалися громадські рухи. Це стосувалося і жіночого руху, завдяки якому поліпшувалося становище жінок, їм було відкрито доступ до середньої і вищої освіти. Олександра Єфименко була членкинею «Ліги за

61 *Єфименко А.* Выдающиеся новейшие историки. XVIII. В. Б. Антонович // Вестник и библиотека самообразования. 1905. № 2. С. 51–54.

62 *Єфименко А. Я.* История Украины и ея народа. Санкт-Петербург, 1907. С. 174.

рівноправність жінок», і з цього видно, наскільки важливою для неї була жіноча емансипація. Натомість у політичній орієнтації вона, як і багато інших народників (та її наймолодший син Петро), не перейшла до соціалістичного руху. Відповідей на виклики часу науковиця шукала у творах Фрідріха Ніцше.

У 1900-х роках поживавився та політизувався також український національний рух, розвиток якого було паралізовано з 1863 року через політику репресій. Українська історіографія набула нових орієнтирів і звернулася до виключно національного нарративу. Нові імпульси походили здебільшого від молодшої генерації, а це ставило нові завдання перед старшим поколінням, до якого належала п'ятдесятидвохрічна Олександра Єфименко та шістдесятип'ятирічний Володимир Антонович.

Образа та приниження від представників (чоловіків) Київської школи, якою десятиліттями керував Антонович, показали Олександрі Єфименко, що нікуди не зникли упередження щодо жінок-науковиць, навіть щодо шанованої авторки багатьох праць. Хоча вона два десятиліття активно працювала на користь українського національного руху та доклала значних зусиль, аби написати історію України, деякі українці недовірили ставилися до етнічної росіянки. Той факт, що її рукопис відхилили, недооцінивши її особу та наукові праці, Олександра Єфименко сприйняла як нехтування власної тривалої громадської та наукової діяльності. У той же час суперечка 1900 року показала, що історіографія та громадськість Росії поляризуються національно й політично. Через це ставало все складніше залишатися між і понад таборами і доводилося приймати рішення стати на бік одних чи других. Олександра Єфименко, родом з півночі Росії, виростала (як і її чоловік, родом із України) у транснаціональному світі популістської інтелігенції, отже, не хотіла і не могла ідентифікувати себе однозначно й винятково з російською чи українською нацією. Через це неможливо стало би здійснювати посередництво між російською та українською ліберальною громадськістю, а саме його науковиця вважала основним завданням власного життя.

Хвилювання незабаром втишилися, Олександра Єфименко продовжила посередницьку діяльність і за найближчі роки здобула визнання і як жінка-науковиця, і як прихильниця української справи. Однак суперечка 1900 року була сигналом переходу до ХХ століття, доби воєнничих ідеологій націоналізму й комунізму. Для людей, які, як Олександра Єфименко, стояли між і над національними й політичними таборами, поле діяльності дедалі звужувалося. Після смерті Олександри Єфименко про її твори та про неї саму надовго забули. У ХХІ столітті настав час згадати про цю постать.

З німецької переклала **Софія МАТІЯШ**

Andreas KAPPELER

**Auto-Didact, Woman, and Katsapka:
Oleksandra Yefimenko and the Kyiv Historical School**

Oleksandra Yefimenko (1848–1918) was one of the most brilliant Ukrainian historians of the late nineteenth century. In 1900 she experienced a fundamental crisis in her relations with Volodymyr Antonovych's Kyiv documentary school, whose members did not accept her as an equal because she was a woman, an ethnic Russian, and a historian without professional training. These biases were utterly without foundation. Yefimenko shed light on the discrete national process, informed the Russian public about Ukrainian cultural achievements, and was an active supporter of the Ukrainian movement both during and after the above-mentioned crisis. The 1900 dispute was a signal marking the transition to the twentieth century, the age of the militant ideologies of nationalism and communism. For people like Yefimenko, who was poised between and above national and political camps, the sphere of activity was increasingly narrow.